

LISTY
FILOLOGICKÉ
FOLIA
PHILOGICA

139/2016/3–4

ZE SLOVNÍKU STŘEDOVĚKÉ LATINY: *MUSCIDA HUBA**

PAVEL NÝVLT (Praha)

Ve staré češtině existovala homonymní dvojice slov *húba*, z nichž jedno označovalo zástupce říše *Fungi* a druhé zvířecí tlamu.¹ Tato skutečnost znesnadňuje interpretaci latinsko-české dvojice *muscida huba*, s níž se poprvé setkáváme na dvou místech *Bohemáře* mistra Bartoloměje z Chlumce řečeného Klaret.² Stejný pár se nachází i v Klaretově *Glosáři* a v několika na Klaretovi závislých latinsko-českých slovnících sepsaných v patnáctém století.³ Cílem tohoto příspěvku je určit význam a původ latinského slova a rozhodnout, zda měl Klaret na mysli „houbu“, nebo „hubu“.

* Tento příspěvek vznikl za podpory dlouhotrvajícího koncepčního rozvoje Filozofického ústavu AV ČR, v. v. i. (RVO: 67985955). Autor by rád poděkoval oběma recenzentům za jejich připomínky.

¹ Druhé slovo bylo používáno i s krátkým prvním vokálem. Srov. JAN GEBAUER, *Slovník staročeský*, I, Praha 1903, s. 511–512; *Elektronický slovník staré češtiny*, s. v. *huba*, on-line: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (24. 6. 2016).

² KLARET, *Bohemarius*, in: *Klaret a jeho družina*, I, (vyd.) VÁCLAV FLAJŠHANS, Praha 1926, s. 45, v. 161 (*ebur zub slonowy, culmus kel, muscida huba / corigiaque rze-men, coreum zyrowna fertur*); tamtéž, s. 54, v. 424 (*guttur sit hrdlo, rumen hrtan, arteria krk, / muscida sit huba, sperma vykal, fetus vrod*).

³ KLARET, *Glossarius*, in: *Klaret a jeho družina*, I, (vyd.) VÁCLAV FLAJŠHANS, Praha 1926, s. 122, v. 473 (*sczietyna seta, runo velus, sit muscida huba, / ungula kopyto, roh cornu*); rukopis Národní knihovny České republiky (dále NK) XI E 4, fol. 70rb; rukopis Knihovny Národního muzea (dále KNM) II F 2, fol. 65ra; rukopis Metropolitaní kapituly v Olomouci 362, fol. 105ra; *Vocabularius latino-Bohemicus*, (ed.) VÁCLAV FLAJŠHANS, *K staročeským slovníkům*, in: *Časopis Musea království českého* 96, 1922, s. 98–101, zde s. 99, ř. 15; *Slovník wiesenberský*, (vyd.) FRANTIŠEK ČERNÝ, in: *Časopis Matice moravské* 35, 1911, s. 401–430, zde s. 412, ř. 760.

Jan Gebauer se ve svém *Slovníku staročeském* vyslovil pro první možnost,⁴ ale při pohledu na kontext klaretovských dokladů v nás začínají hlodat určité pochybnosti o správnosti Gebauerova přiřazení. První doklad z *Bohemáře* najdeme na začátku kapitoly *de animalibus*, v *Glosári* se naše dvojice nachází v oddíle *de animalium natura* a i v tzv. *Nomenclatoru*, dochovaném v rukopise Národní knihovny XI E 4, ji nalézáme v kapitole *de animalibus*. Výjimkou potvrzující pravidlo je druhý doklad z Klaretova *Bohemáře*, který se vyskytuje v kapitole *de membris* mezi částmi lidského těla, ale již Václav Flajšhans vyslovil podezření, že tato dvojice je v *Bohemári* omylem.⁵ Tak či tak, nic zatím nenasměruje spojení dvojice *muscida huba* s houbami.

To by ovšem samo o sobě nestačilo k vyvrácení Gebauerovy interpretace. Klaretův text by se mohl týkat nějakého houbovitého výrůstku na zvířecím či lidském těle, možná dokonce plísně v ústech.⁶ Chceme-li zjistit, co měl Klaret na mysli při psaní dvojice *muscida huba*, musíme se pokusit určit význam latinského slova *muscida*.

V českých a holandských středověkých latinských textech se několikrát vyskytuje tvar *muscidus* místo klasického latinského slova *mucidus*, „plesnivý“.⁷ V holandském slovníku středověké latiny mimoto nachází-

⁴ JAN GEBAUER, *Slovník staročeský*, I, s. 512, s. v. 2. *huba*.

⁵ VÁCLAV FLAJŠHANS, *Klaret a jeho družina*, II, Praha 1928, s. 283, s. v. *huba*. Vzhledem k tomu, že verš 424 je na rozdíl od svého bezprostředního okolí dochován jen v jednom ze tří rukopisů *Bohemáře*, jde možná o pozdější přídavek k původnímu textu Bartoloměje z Chlumce.

⁶ Pro poslední význam srov. JOSEF JUNGSMANN, *Slovník česko-německý*, I, Praha 1835, s. 662, s. v. *hauba*.

⁷ Kartotéka Slovníku středověké latiny v českých zemích obsahuje následující doklady: KOSMAS, *Chronica Boemorum*, (ed.) BERTOLD BRETHOLZ, Berlin 1923, s. 16: *de pena... excutit* [sc. *Primizl*] *muscidum panem* (odtud doslovně JAN NEPLACH, *Chronica tam Romana quam Boemica*, in: *Fontes rerum Bohemicarum*, III, [ed.] JOSEF EMLER, Praha 1882, s. 461a, a podobně JEAN MARIGNOLA, *Chronica Boemorum*, in: tamtéž, s. 525a); VILÉM Z HASEMBURKA, *Vita venerabilis Arnesti*, in: *Fontes rerum Bohemicarum*, I, (ed.) JOSEF EMLER, Praha 1873, s. 399: *posteriora faciei, colli et dorsi... videbantur mihi sordida, muscida et quasi lacerata*; *Urkundenbuch der Stadt Saaz bis zum Jahre 1526*, (ed.) LUDWIG SCHLESINGER, Praha 1892, s. 176: *Mathias... equum muscidi coloris Wenceslao Lobkowsky... donavit*; rukopis Metropolitní kapituly v Olomouci 362, fol. 74v: *mucor panis, vulgariter plessen, inde dicitur panis muscidus*; rukopis KNM II F 4, fol. 215v: *muscidus dicitur a mucor et pertinet ad panem*; rukopis NK XVII F 31, fol. 65rb, a rukopis ostřihomské kapituly II 8, s. 95a: *muscidus plesniwy*. Pro holandské doklady srov. *Lexicon Latinitatis Nederlandicae mediaevi (mystis–murinus)*, Leiden 1993, sl. M 465, s. v. *mucidus*.

me i sloveso *mucidare*, „učinit plesnivým“, doložené ve slovníku Hugucciona z Pisy.⁸ Tyto paralely jsou asi nejlepším argumentem pro Gebauerovu interpretaci Klaretovy dvojice, jelikož od pojmu „plesnivina“ je k významu „houbá“ skutečně jen krůček. Jenže latinských kořenů, od nichž lze slovo *muscida* odvodit, je mnohem více.

Thesaurus linguae Latinae substantivum *muscida* nezná, nalezneme v něm však adjektivum *mucidus* jako rukopisnou variantu slova *musculus*, „porostlý mechem“, souvisejícího se slovem *musculus*, „mech“, a doloženého pouze v jednom dopise Sidonia Apollinaria.⁹ *Novum Glossarium* cituje slovník Hugucciona z Pisy († 1210) pro doklad substantiva *muscida*, v tomto případě se však pro změnu jedná o rukopisnou variantu slova *muscerda*, „myší bobek“, odvozeného pochopitelně od *mus*, „myš“.¹⁰ Vzhledem k existenci slova *muscicator*, varianty od *mussicator*, by klaretovská *muscida* mohla mít něco společného i se slovesem *mussitare*, „brumlat“,¹¹ a apriorně nelze vyloučit ani její vztah se substantivem *musculus*, „pižmo“. Jenže všechny tyto možnosti mají jedno společné: na rozdíl od slova *mucidus*, „plesnivý“, by osvětlení Klaretova ekvivalentu *huba* umožňovaly jen s notnou dávkou fantazie.

⁸ Srov. *Lexicon Latinitatis Nederlandicae mediae aevi (mystis–murinus)*, sl. M 515, s. v. *muscido*. Tato varianta není zmíněna v aparátu moderní edice: HUGUCCIO Z PISY, *Derivationes*, I, (ed.) ENZO CECCHINI ET ALII, Firenze 2004, s. 733, M 33,7: *a musculus mucidus, -a, -um; Iuvenalis „vix fractum solide iam mucida frustra farinae“; unde mucido, -as, mucidum facere*. Huguccio tu doplnil a místy zpřesnil informace svého pramene, Osberna z Gloucesteru, žijícího ve 2. polovině 12. století; srov. OSBERN Z GLOUCESTERU, *Derivationes*, I, (ed.) FERRUCCIO BERTINI ET ALII, Spoleto 1996, s. 406, M xiv,25: *a muto muscidus [var. mucidus], -a, -um, id est musitus [var. quasi muscidus] et quasi in alium colorem mutatus, unde Iuvenalis „solide iam muscida frustra farinae“*. Na citovaném místě Iuvenala (*Saturae*, III,265–266) jde samozřejmě o variantu slova *mucidus*, „plesnivý“.

⁹ Srov. SIDONIUS APOLLINARIS, *Epistulae*, VIII,16,2: *nec iuxta scaturiginem fontis Aganippici per roscidas ripas et pumices muscivos stilum traxi* (odtud *Thesaurus linguae Latinae*, VIII, Lipsiae 1966, sl. 1698,10).

¹⁰ Srov. *Novum glossarium mediae latinitatis (Mox–Nazaza)*, Hafniae 1965, sl. 993, s. v. *muscida*. V edici Huguccionova slovníku se tvar *muscida* opět neobjevuje ani v kritickém aparátu, srov. HUGUCCIO Z PISY, *Derivationes*, I, s. 815, M 148,15: *item a mus... hec muscerda [var. muserda], stercus muris*. Srov. i OSBERN Z GLOUCESTERU, *Derivationes*, I, s. 408, M xvii 1–4: *mus, -ris, inde... hec muscerda [var. musceda, murceda], -de, id est stercus murium [var. muris]*, a s. 431, m 95: *muscerda [var. murceda], stercus murium [var. muris]*.

¹¹ Rukopis KNM II F 4, fol. 215v: *muscicator vel -scicator vel mussicator, id est murmurator vel dubitator*.

To však neplatí o další možnosti, která staví náš problém do jiného světla. Jde o hvězdu označovanou jako *omikron Ursae maioris* (oUMa), jež je ještě dnešním astronomům známa jako *muscida*.¹² Pro nás je významné, že se tato hvězda nachází přímo na čenichu, čili hubě, Velké Medvědice a že slovem *muscida* nebo *mucida* byla tato hvězda označována již ve středověku, poprvé snad v latinském překladu Ptolemaiova *Almagestu*, pořízeného z arabštiny kolem roku 1175 ve španělském Toledo Gerhardem z Cremony.¹³ Podobné slovo *mucida*, označující vepřový čenich, se objevuje již více než sto let před Klaretem, v latinsko-normanském glosáři z poloviny 13. století.¹⁴ Tyto skutečnosti podle mého názoru opravňují k závěru, že Klaretovo sousloví *muscida huba* podle všeho neoznačuje houbu, ale hubu.

Jaký je však původ slova *muscida*? Lze se setkat s odvozováním od vulgárně latinského slova *musus*, resp. *musum*, označujícího rypák, čenich či tlamu.¹⁵ Nakolik lze soudit z dostupných databází a slovníků středolatinských textů,¹⁶ je toto slovo v dochovaných latinských textech doloženo jen dvakrát: v dopise papeže Hadriana I. († 795) a ve spise *Liber physiognomiae* sepsaném Michaellem Scotem († asi 1235) pro císaře Fridricha II.¹⁷ Zato se latinské *musum* či *musus* dočkalo uplatnění

¹² Srov. např. JOSIP KLECZEK, *Velká encyklopedie vesmíru*, Praha 2002, s. 300c, s. v. *Muscida*.

¹³ Srov. GERHARD Z CREMONY, *Almagest*, in: CLAUDIUS PTOLEMÄUS, *Der Sternkatalog des Almagest, die arabisch-latinische Tradition*, II, (ed.) PAUL KUNITZSCH, Wiesbaden 1990, s. 38–39: *illa, que est super extremitatem muscide* [var. *muside, musside*]. Řecký originál má ó ἐπ' ἄκρου τοῦ ὑύγχου. Pro upravenou versi Gerhardova překladu, jejíž některé rukopisy jsou bohemikální provenience, srov. *Catalogus stellarum fixarum*, in: *Sphaera octava – Mýty a věda o hvězdách*, IV, (vyd.) ALENA HADRÁVOVÁ – PETR HADRÁVA, Praha 2013, s. 32: *illa, quae est in extremitate muside*.

¹⁴ Srov. *The Douce Glossary*, in: *Teaching and Learning Latin Thirteenth-Century England*, I, (ed.) TONY HUNT, Cambridge 1991, s. 423, ř. 263: *hec muscida in succiduo, groin de pork en suz*. Pro dataci tohoto slovníku srov. tamtéž, s. 401.

¹⁵ Viz <https://en.wikipedia.org/wiki/Muscida> (24. 6. 2016).

¹⁶ Srov. CHARLES FRESNE, SIEUR DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, V, Niort 1887, 559c, s. v. *musum* a *musus*; JAN FREDERIK NIERMEYER – CO VAN DE KIEFT, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, revised by JAN W. J. BURGERS, Leiden – Boston 2002², s. 928, s. v. *musis*.

¹⁷ Pro Hadrianův dopis srov. *Epistulae Karolini aevi*, III, in: *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae*, V, (ed.) KARL HAMPE, Berlin 1899, s. 3: *Insuper et oblatrantes canis musibus sanctam catholicam et apostolicam Romanam ecclesiam... velleant expugnari*. Hampe navrhuje opravit dochované *musibus* na *ausibus* či *morsibus*. Spis

v románských jazycích, jak dokládá francouzské *museau* či italské *mu-so*. Zdá se tedy, že patřilo do nespisovné vrstvy jazyka. Jeho původ je zcela nejasný. Je též těžko vysvětlitelné, kdy by mohlo být rozšířeno o příponu *-ida*,¹⁸ a tak nelze ani vyloučit, že slovo *muscida* vzniklo substantivizací slova *muscidus*, „plesnivý“, snad přes význam „vlhký“.¹⁹

Odkud se Klaret mohl o tomto latinském slově dozvědět? Sám se v příslušné kapitole *Glosáře* odvolává na slovník Viléma Bretaňského a báseň Jana z Garlandie zvanou *Cornutus*.²⁰ Jenže, jak známo, Klaret se odvolával na autority, které ve skutečnosti nepoužíval, ale cítil potřebu se jimi zaštitit.²¹ Nepřekvapuje tedy, že slovo *muscida* se v žádném z těchto spisů nenachází.²² Stejně tak se zřejmě nedostalo ani do velkých slovníků a encyklopedií 13. století.²³ Editoři překladu *Almagestu*

Michaela Scota v nestránkované inkunábuli vydané v Benátkách roku 1483 v kapitole 20 uvádí: *omnium animalium quaedam habent labia ex quibus dicitur os; quaedam non labia, sed aliud loco eius, et tunc dicitur musum vel grugnum vel rostrum vel fistula*.

¹⁸ Nešlo by o jev zcela výjimečný; tímto způsobem nejspíše vznikla např. slova *casida*, *dentida*, *epicurida*, *lacida* nebo *lirida* doložená ve *Slovníku středověké latiny v českých zemích*. Tato přípona *-ida* je zjevně odlišná od konatelské přípony *-ital-etal-ota*, vycházející z řeckého *-της* (srov. PETER STOTZ, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, II: *Bedeutungswandel und Wortbildung*, München 2000, s. 279), a její produktivita a původu dosud nebyla, pokud je mi známo, věnována pozornost.

¹⁹ Tak zřejmě *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, VI, (ed.) DAVID R. HOWLETT, Oxford 2001, s. 1849c, s. v. *mucidus*, odkazující na výše citovaný latinsko-normanský glosář.

²⁰ KLARET, *Glossarius*, s. 55, v. 496: *quod Brito, Cornutus dat, sis, Nicolae, secutus!*

²¹ Srov. zvl. ANEŽKA VIDMANOVÁ, *Mistr Klaret a jeho spisy*, in: *Listy filologické* 103, 1980, s. 213–223, zde s. 221.

²² Vilémův slovník je řazený abecedně a na příslušných místech se slovo *mu(s)cida* nenachází, srov. VILÉM BŘETANŠKÝ, *Summa sive expositiones vocabulorum Bible*, I, (ed.) LLOYD W. DALY – BERNADINE A. DALY, Padua 1975, s. 447 a 454. Různé lexikografické spisy Jana z Garlandie vydal TONY HUNT, *Teaching and Learning Latin in Thirteenth-Century England*, I, s. 191–231, 395–399 (a báseň *Distigium* neboli *Cornutus antiquus* na s. 323–348); jediný odkaz na slovo *muscida* či *mucida* v jeho indexu (tamtéž, III, s. 106–107) se týká výše citovaného latinsko-normanského glosáře.

²³ Ustrojení živočišných těl obecně je věnována např. jedenadvacátá kniha encyklopedie Vincenta z Beauvais, kde se však slovo *mu(s)cida* nejspíše nevyskytuje. Nejblíže se asi dostává VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum naturale*, (ed.) BALTAZAR BELLER, Louvain 1624, sl. 1566, XXI,11: *Facies quidem homini tantum, caeteris os aut*

od Gerharda z Cremony ani latinsko-normanského glosáře se původu slova *muscida* či *mucida* nevěnují.²⁴ Jelikož postrádáme kritickou edici spisu Michaela Scota o fyziognomii, nemůžeme vyloučit, že Klaret vycházel z různocnění v tomto vlivném díle.²⁵ Při současném stavu poznání je tedy možné nanejvýš spekulovat o seznamu neobvyklých slov, který přímo či nepřímo ovlivnil vedle Klareta i Gerharda z Cremony ve 12. století, autora latinsko-normanského glosáře z poloviny 13. století a snad i Michaela Scota. Na základě těchto indicií by bylo možno hledat původ tohoto hypotetického pra-glosáře v překladatelské škole v Toledo²⁶ a dále by bylo možno hádat, že v případě slova *muscida* mohl být ovlivněn tamním románským dialektem.

Nalezení tohoto textu je však v nedohlednu, mimo jiné i proto, že na rozdíl od českého slovníku středověké latiny excerpuje *Glossarium medii aevi Castellae et Legionis imperfectum* téměř výlučně listiny a dějepisné prameny. Zatím tedy nezbyvá než doufat, že zpřístupňování dalších a dalších středověkých textů v digitální podobě časem umožní lepší zařazení Klaretových děl do celoevropského kontextu tvorby středolatinských glosářů a zbaví nás nutnosti spokojit se s neověřenými spekulacemi.

rostra. V sedmnácté kapitole téže knihy nadepsané *De ore et labiis*, sl. 1570–1571, není nic, co by slovo *mus(c)ida* připomínalo.

²⁴ Srov. TONY HUNT, *The Anglo-Norman Vocabularies in MS Oxford, Bodleian Library*, Douce 88, in: *Medium Aevum* 49, 1980, s. 5–25, zde s. 22.

²⁵ GLENN MICHAEL EDWARDS, *The Liber Introductorius of Michael Scot*, Los Angeles 1978, s. xxxviii, uvádí, že *Liber physiognomiae* byl jen před rokem 1500 vydán dvacetkrát.

²⁶ K toledské škole ve 12. stol. srov. např. CHARLES BURNETT, *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century*, in: *Science in Context* 14, 2001, s. 249–288 (se stejnou paginací vydáno in: CHARLES BURNETT, *Arabic into Latin in the Middle Ages: The Translators and Their Intellectual and Social Context*, Farnham 2009).

Summary

FROM THE *DICTIONARY OF MEDIEVAL LATIN IN CZECH LANDS: MUSCIDA HUBA*

The article deals with the pair *muscida huba*, found in several 14th- and 15th-century Latin-Czech glossaries. Its interpretation is not immediately clear, because there were two homonymous words *huba* in the Old Czech, the one meaning “muzzle”, the other “fungus”. Jan Gebauer, the author of the authoritative *Old Czech dictionary*, ascribed to the word *huba* paired with *muscida* the meaning “fungus”. On the basis of parallels from the translation of Ptolemy’s *Almagest* written by Gerhard of Cremona in the 12th century and a Latin-Norman glossary from the 13th century, the author argues that the word actually meant “muzzle”. He also discusses the etymology of the Latin word and the route by which it found its way in Latin-Czech glossaries.

Keywords: medieval Latin; medieval lexicography; Latin glossaries; Bartholomaeus de Solencia dictus Claretus

PAVEL NÝVLT, Kabinet pro klasická studia FLÚ AV ČR, v. v. i.,
Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, nyvlt@ics.cas.cz.